

Osmanlı Son Döneminde Kosova’da İhtidâ (İslâmlaşma Süreci) Üzerine Bazı Değerlendirmeler*

HALİDE ASLAN

ÖĞR. GÖR. DR., ANKARA Ü. İLAHİYAT FAKÜLTESİ

ÖZET

Coğrafi ve jeopolitik açıdan önemli yolların birleşme ve kesişme noktasında bulunan Kosova, ilk çağlardan itibaren değişik dinlere mensup muhtelif kavimleri barındırmıştır. Bunlardan biri de Müslüman Türklerdir.

Biz bu çalışmamızda dinlerden etkilenme olgusunun en üst noktasını oluşturan karıştı dini kabulün bir yönü olmak üzere, Kosova tarihinin oldukça kısa bir devresinde 1839-1910 arasındaki ihtida ve buna bağlı konular üzerinde duracağız. Diğer dinlerden İslâm dinine geçme, İslâm’ı kabul etme anlamına gelen ihtidaların mekan olarak Kosova ve zaman olarak Osmanlı’nın son dönem düzlemlerindeki yansımaları çalışmamızın hareket noktası olacaktır. Esas olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi’ndeki çalışılmamış belgelere dayanacak olan çalışmamızın Kosova’nın bu dönem sosyal tarihine katkı sağlayacağını ümit etmekteyiz.

Bilindiği gibi Kosova bölgesi 1389’dan itibaren Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yer almış, uzun yüzyıllar boyunca yerli halklarla Müslüman Türkler birlikte yaşamışlardır. Bu birliktelik, kaçınılmaz biçimde çok yönlü etkileşimlere imkan sağlamıştır. Bu durumun ortaya koyduğu kalıcı görünüşleri bugün de takip etmemiz mümkündür. Toplumlar arasındaki ilişki ve etkileşim söz konusu olduğunda, din alanının önemli bir yer tutacağı şüphesizdir. Bu çerçevede yerli halkların dini pratikleri yer yer Müslümanlar üzerinde etkili olabildiği gibi, İslâm dini de bölge yerlilerinin hayatında önemli izler bırakmıştır. Bu izlerin devamı olarak, makalemizde Osmanlı coğrafyasında Kosova’da belirli bir dönem içereren arşiv belgeleri ışığında, ihtidalarla ilgili değerlendirmelerimizi ortaya koymaya çalışacağız

Anahtar kelimeler: Kosova, İhtida, Din, Balkanlar, Osmanlı.

* Bu makale 3-5 Kasım 2010 tarihinde Çanakkale’de düzenlenen “Balkanlar ve İslâm-Karşılaşma, Dönüşüm, Kırılma, Devamlılık...” Sempozyumuna sunulan aynı başlıklı tebliğin genişletilmiş ve yeniden düzenlenmiş halidir.

Abstract

Some Comments On The Conversion [To Islam] In Kosovo In The Late Ottoman Period

At the junction of important geographical and geopolitical roads, Kosovo has been inhabited by various tribes from different religions since the antiquity. One of these are the Muslim Turks.

As it is known, Kosovo region had been within the borders of Ottoman Empire since 1389 and for a long period of time local people and Muslim Turks lived together. This togetherness inevitably led to multisided interactions. Today we can still observe this permanent picture there.

When inter-social relationships and interactions are taken into account, religion will undoubtedly bear great significance. The ritual practices of the local peoples have had some profound impacts over the Muslim society, or vice versa. In this paper, we will be focusing on the conversion to Islam, which is regarded as the most important turning point in the interaction of the religions, between the short period of 1839 and 1910 and related issues. Our article, based on the unstudied documents taken from the Prime Ministry Ottoman Archive, will shed light upon the history of Kosovo and conversions in that period.

Key Words: Kosovo, Conversion (to Islam), Religion, The Balkans, Ottoman.

GİRİŞ

Osmanlı'nın Avrupa'ya açılan kapılarını barındıran Balkanların yeri her zaman özel ve önemli olmuştur. Balkan Yarımadası'nın çok eski zamanlardan günümüze kadar geçen süreç içerisinde sahip olduğu en önemli özellik bir 'geçiş bölgesi' olmasıdır. Milattan önceki dönemlerden itibaren bölgenin siyasi, sosyal, dini ekonomik kaderini bu jeo-stratejik özelliği belirlemiştir. Bu bölgenin geçiş yolu üzerinde olması, birçok kavimlerin göç ve akımlarını kolaylaştırmış, bölgeye gelen milletlere barınma imkanı sağlamıştır. Böylece yarımada çok çeşitli kavim, dil ve dinlere sahip devletler oluşmuştur. Yüzyıllar boyunca bu yollardan Balkanlar'a giren insanlar, Güney ve Orta Avrupa, Asya ve Yakın Doğu'nun etnik ve kültürel etkilerini bu bölgeye taşımışlardır. Etnik grupların oluşumunda ise ırktan çok din ve dil farklılıkları belirleyici olmuştur.¹ Balkanlar üç büyük semavi dinin, 19 ırkın yer aldığı, 16 dilin konuşulduğu ve 10 bağımsız ülkenin yer aldığı bir bölgedir.² Osmanlıların bölgeye çıktığı 1354

1 İbrahim Çulha, *Kosova'da Türk Topuluğunun Tarihsel Gelişimi ve Sorunlar*, (İstanbul, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2008).

2 Halil Şimşek, *Türk-Bulgar İlişkileri ve Göç*, (İstanbul, Harp Akademileri Basımevi, 1999), s.219.

tarihinden itibaren beş asır Türklerin dönemi hakim olmuştur.³ Osmanlı'nın Balkanlardaki yayılma politikasındaki başarısı, din hürriyetine verdiği önem olmuştur. Osmanlı hem Müslümanlar için hem de Balkanlardaki diğer milletler için örnek teşkil edecek bir çizgide hareket etmiştir.⁴

Bilindiği üzere din, sadece insanla tanrı arasındaki ilişkiyi düzenlemekte, insanın insanla ve toplumla olan ilişkileri konusunda da kurallar içermektedir. Kişi bu kurallara uymak suretiyle toplumda yer almaktadır. İşte bu faaliyetler bütünü insanlar arasında ortak bir yapı oluşturduğunda din olgusu da kurumsallaşmaktadır. Artık bu aşamadan sonra din de diğer toplumsal grup ve kurumlar gibi toplumun bir gerçekliği olmaktadır. Tarihi süreçte din gerçeği diğer kurumlarla birlikte bir etkileşme süreci içerisinde olmuştur. Din kurumu tek başına kalmamış diğer kurumlarla da iletişim ve etkileşim içinde varlığını devam ettirmiştir. Dinlerin farklılığı farklı toplumların da oluşumuna sebep olmuş ve milletlerin varlığı ile özdeş anılmıştır. Diğer bir ifade ile millet olgusu din olgusu ile birlikte hayat bulmuştur. Bu sebeple de devlet halinde tarihte yer alan milletler devletlerinin devamı için belli bir dine mensubiyeti hep önemsemişler ve başka toplumlara karşı dinleri ile ayakta duracaklarını var saymışlardır. Dinin bu sosyal bütünleştirme rolü karşısında çoğu zaman devletler başka devletlere karşı din politikaları geliştirmek suretiyle kendi dışındaki toplumları hakimiyetleri altına alabilmek için dini kullanmışlardır. Böylece din, bir yandan toplumların bütünleşmesine hizmet etmiş, diğer yandan da tarihi sosyal varlığı dinlerin ve devletlerin mücadelesi alanına dönüştürmüştür.⁵

Bu süreç, dinlerin birbirine karşı tavizlerini değil, dinlerin kendi yapıları içerisinde bir arada var olmalarını ifade etmektedir. Osmanlı dönemi bu biraradalığın gerçekleştiği, bir arada yaşama kültürünün hakim kılındığı bir

3 Balkan Yarımadası geniş bilgi için bk. Halil İnalcık, "Türkler ve Balkanlar", *Balkanlar*, (İstanbul, OBİV Yayınları, 1993), ss.11-14; John Thirkell, "Islamisation in Macedonia as a Social Process", *Islam in the Balkans*, Jennifer Scarce (Ed), (Edinburgh, 1979), ss.43-47; Aziz Nazmi, Şakir Taş, "Edirne Civarının Osmanlılaşma Süreci", *Essays in Honour of Ekmeleddin İhsanoğlu*, Mustafa Kaçar, Zeynep Durukol (Comply), (İstanbul, IRCICA, 2006), c.1, ss.115-121; Nedim İpek, "Kosova Vilayeti Dahilinde Gerçekleşen Göçler", *History Studies*, 2:1 (2010), ss.65-81; Yücel Yiğit, "Prizen Sancağı'nın İdari Yapısı (1864-1912)", *History Studies*, 2:1 (2010), s.125.

4 Ziya Kazıcı, "Osmanlıların Balkanlardaki Muvaffakiyet Sebepleri", *Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi (07-09 Nisan 1999 Konya) Bildiriler*, (Konya, 2000), ss.743-745.

5 Emre Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, (İstanbul, Remzi Kitabevi, 1999), s.41.

dönem olarak, çıkabilecek problemlerin halledilmesi hususunda çok sayıda tarihsel tecrübeyi içermektedir.⁶

İslâm'ı seçme, İslâm'ın emirlerini kabul etme anlamında kullanılan ihtidanın tarihi aynı zamanda İslâm'ın tarihini de yansıtır. Hidayete erenler İslâm'ı bu günlere taşımışlardır. İhtida, Peygamber döneminden bu güne devam eden bir olgu veya hadisedir.⁷

Çeşitli dönemlerde artmış olan ihtidalar bazen azalmıştır, ancak başından beri zorlama olmamasına dikkat edilmeye çalışılmıştır, resmi makamların tavır bu yönde olmuştur. Zaman zaman karşımıza çıkarılan zorlama örnekleri ise İslâm'a veya İslâm devletlerine değil, bunu icra eden kişilere mal edilmektedir. İslâm tarihinde bu anlayışın temel göstergeleri de mevcuttur. Dinlerini doğru algıladıkları ölçüde, dinde zorlama olmayacağını uygulama sahasına koymuşlardır. Hz. Peygamber özellikle Yahudi ve Hıristiyanların bolca bulunduğu Medine'de bunu bizzat gerçekleştirdiği gibi, dört halife döneminde de bu anlayış sergilenmeye devam etmiştir.⁸ Nitekim Hz. Ömer'in Kudüs'ü fethettiğinde yayınlamış olduğu genelge bu anlamda dikkat çekicidir. O, kiliselerin yıkılmayacağını, insanların dini anlayışlarına göre hukuki bir ayırırma tabi tutulmayacaklarını ve özgür kalacaklarını vurgulamıştır. Hz. Ömer'in bu anlayışı, sonraki iktidarlar tarafından da devam ettirilmiş ve Yavuz Sultan Selim'in Kudüs'ü ele geçirdiğinde Yahudi ve Hıristiyanlara kendi hukukları çerçevesinde muamele etmiştir.⁹ Aslında bu, İslâm dininin ayırıcı bir özel-

6 Mustafa Alish Hadzhi, *Din Değiştirme'nin Sosyolojik Sonuçları (Bulgaristan Örneği)*, (İstanbul, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2007), ss.7-10.

7 M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul, MEB Yayınları, 1993), c.2, s.607; Ali Köse, "İhtidâ", *DİA*, c.21, s.554; Mithat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lugatı*, (İstanbul, Enderun Kitabevi, 1986), s.159; Şemsettin Sami, *Kâmus-ı Türkî*, (Dersaadet, İkdâm Matbaası, 1317), ss.232, 1331, 1436; Osman Pazarlı, *Din Psikolojisi*, (İstanbul, Remzi Kitabevi, 1982), ss.137-138; hayati Hökelekli, *Din Psikolojisine Giriş*, (Ankara, TDV Yayınları, 1998), ss.289, 311; İhtidânın tanımı için bk. William M. Brinner, "Conversion", *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*, John L. Esposito (Ed), (New York, Oxford, 1995), c.1, ss.318-321, Halide Aslan, *Tanzimat Döneminde Din Değiştirme Hareketleri*, (Ankara, TDV Yayınları, 2010), ss.8-12.

8 Kur'an, dinde zorlama olmaması gerektiğini, "Eğer Rabbin diledi insanları bir tek ümmet halinde yarattırdı" (11/Hûd: 118) ayetiyle de ayrıca vurgulamıştır. Buna göre Allah'ın tercih etmediği bir metodun, Müslümanlar tarafından da benimsenmemesi gerektiği aşikârdır. İlk dönem, Müslümanlar ile Hıristiyanlar ve Yahudilerin ilişkileri hakkında geniş bilgi için bk. Murat Ağarı, *Hz. Muhammed'in Hıristiyanlarla Mücadele Stratejisi*, (İstanbul, Ayışığı Yayınları, 2003); Eyüp Baş, *İslam'ın İlk Döneminde Müslüman-Yahudi İlişkileri*, (İstanbul, Gökkuşbe Yayınları, 2004).

9 Mevlana Şiblî, *Asr-ı Saadet*, terc. Ömer Rıza Doğrul, (İstanbul, Eser Neşriyat, 1974), c.1, s.416; *Külliyat-ı Kavanin*, Serkiz Karakoç Armenian (hazırlayan), (Ankara, TTK Kütüphanesi, trhsz), Dosya No:1, Belge No:2599.

liğidir. Şöyle ki, kutsal metinler bağlamında, önceki dinlerden hiç birisi, bir başka din mensubunu, kendi hâkimiyetindeki topraklarda, din realitesinde kabul etmemiştir. Oysa Müslümanların kutsal kitabı Kur'ân-ı Kerim, Yahudi ve Hıristiyanları 'Ehl-i kitab' statüsü içerisinde değerlendirmiştir. Kur'ân'ın bu buyruğuna boyun eğen Osmanlılar "dinde zorlama yoktur" anlayışını egemenliği altındaki bütün topraklarda geniş anlamda ve genel boyutta yansıtmışlar ve her çeşit halka eşit derecede uygulamışlardır.

Tarihsel verilerin en sağlam bilgisi arşivlerde gizlidir. Bu nedenle tarihî bir konuda, mevcut olan arşivler göz ardı ediliyorsa, bu önemli bir eksiklik olmanın yanında sağlıklı bilimsel verilere ulaşmak da mümkün değildir. Bu nedenle Osmanlı'nın hüküm sürdüğü dönemlerde, Balkan topraklarından bir parça olan Kosova ile ilgili her türlü konuda olduğu gibi ihtida hakkında da arşiv belgeleri önemli veriler sunmaktadır.

KOSOVA'DA OSMANLI

Osmanlıların 1354'te Rumeli'ye çıkması ile başlayan ve daha sonraki yıllarda gerçekleşen fetihlerle elde edilen topraklara yerleştirilen Türkler, Balkanlarda beş asır egemen olmuşlardır. Prizren Sultan I. Murat tarafından 1. Kosova Savaşından sonra 791/1389 tarihinde ele geçirilmiş, şehrin kesin fethi ise Fatih Sultan Mehmet tarafından gerçekleşmiştir. 860/1456'da Prizren'de idari yapı oluşturularak Rumeli'deki vilayetlere eklenmesi emredilmiştir.¹⁰

Arnavut topraklarının Osmanlı hakimiyetine girmesiyle birlikte Arnavutların İslâmlaşması süreci başladı. Arnavut feodal asilleri XIV. Yüzyıl sonlarından itibaren Sultan ile tabiiyet ilişkilerini kabul ettiler. Zamanla İslâmlaşma başladı. Kosova'daki en büyük Sırp Manastırındaki rahibe Jevdhokia bu dönemde Sırp Kilisesi'nin etkisiz hale geldiğini, Rum Ortodoks Kilisesi'nin Sırp Patriğini sıradan bir Baş Piskopos olarak gördüğünü beyan etmiştir.¹¹ Osmanlı yerleşmesinin Kosova'da meydana getirmiş olduğu yeni şartlar gereği, bölgedeki Arnavut nüfusu aşamalı olarak Ortodoks dininden ayrılıp İslâmiyet'i seçti. XVII ve XVIII. yüzyıllarda Arnavut nüfusunun İslâmlaşması hız kazandı. Bunda; cizyenin sürekli

10 Süleyman Külçe, *Osmanlı Tarihinde Arnavutluk*, (İzmir, Ticaret Basımevi, 1944), ss.57; *Fetnan Dervişi, XVIII.-XIX. Yüzyıllarda Prizren: Siyasi ve Sosyo-Ekonomik Tarihi*, (İstanbul, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007).

11 Pranvera Bogdani, "Kosova Under The Albanian Feudal State of The Balshas", *The Truth of Kosova*, (Tirana, Encyclopedia Publishing House, 1993), s.59.

olarak artırılması, şehirlerde ulemanın ve İslâm dini kurumlarının çoğalması dolayısıyla İslâm dininin giderek sağlamlaştırılması, vakıf olgusunun güçlendirilip yaygınlaştırılması, Katolik ve Ortodoks kiliseleri arasında sürekli artan gerginlik etkili olmuştur. XVIII. yüzyıl boyunca Arnavut nüfusun yaklaşık 2/3'sinin İslâm'ı kabul ettiği görülmüştür.¹² Daha ileri tarihe gelindiğinde; "1891 yılında Almanlar tarafından yapıldığı kaydedilen araştırmaya göre Kosova'da yaşayanların dini aidiyetleri incelenmiştir. Buna göre bu dönemde Kosova'da %52.98 Müslüman Arnavut, %2.86 Katolik Arnavut, % 6.77 Müslüman Türk, % 20.62 Ortodoks Makedon, %15.10 Ortodoks Sırp ve kalan kısmı da ateistlerden diğer inançlara sahip kişilerden oluşmakta idi."¹³

KOSOVA'DA İHTİDA

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında Marmara havzasındaki ihtida (din değiştirme) hareketlerinin, Anadolu'daki ihtida olaylarından daha fazla olduğu görülmektedir. Bu durum, Müslüman olmayan halkın Anadolu'ya göre Balkanlarda daha fazla sayıda olmasıyla açıklanmaktadır. Klasik dönem söz konusu olduğunda, Osmanlı Devleti'nin prensipte gerek Balkanlarda ve gerekse Anadolu'da ihtidayı teşvik etmiş ve ihtida edenleri ödüllendirmiş olduğuna dair kanaat yaygındır. Bununla birlikte Osmanlı Devleti, baskı uygulayarak ihtida ettirme yoluna kesinlikle gitmemiştir.¹⁴ Balkanlarda 1430'lu yıllarda ihtidalar sayısal olarak az ve münferit ihtidalar şeklinde idi.¹⁵ Gibbons'un ifade ettiği şekilde, İznik ve Bursa'da XIV. yy. da ihtidaların çok fazla olduğu, hatta şehrin tamamının ihtida ettiği görüşünün ihtiyatla karşılanması gerekmektedir. Zira Bursa'da yüzyıllar sonra bile ihtidaların devam ettiği, bunu şehrin sürekli gelişmeye açık bir yer olmasından kaynaklandığı ifade edilir.¹⁶ Tahrir defterlerine bakıldığında Müslümanlığı seçenlere diğerlerine göre daha

12 Ferit Duka, "XV-XVII. Yüzyıllarda Arnavut Nüfusun İslâmlaşması Süreci Üzerine Gözlemler", *OTAM*, 2 (Ocak 1991), ss.64-71.

13 "Kristaq Prifti, "Popullssija Muslimane Shqiptare Ne Balkan Ne Fund Te Shekullit XIX Dhe Ne Fillim te Shekullit XX", *Feja Kultura Dhe Tradita Islam Nder Shqiptaret Uluslararası Semineri*, Prishtine, 15-17 Ekim 1992, s.154'den naklen, Feim Gashi, *Kosova Bölgesindeki Arnavut, Boşnak ve Türk Gençlerinin Dini Yönelimleri*, (İstanbul, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2008), s.21.

14 Havva Selçuk, "Tapu Tahrir ve Maliyeden Müdevver Defterlere Göre Rumeli'de İhtidâ Hareketleri (1432-1482)" *Şosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12 (2002), ss.90-91.

15 Selçuk, a.g.m., ss.90-91.

16 Bk. Herbert Adams Gibbons, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, terc. Bülent Arı, (Ankara, 21. Yüzyıl Yayınları, 1998), s.271; Selçuk, a.g.m., s.92.

fazla tımar tevcih edildiği ve bazı imtiyazlar verildiği görülmektedir. Bunun da İslâmlaşmada etkili olmuş olması muhtemeldir.¹⁷ Dervişlerin, komşularla iyi ilişkilerin, halka karşı yapılan iyi niyetli, âdilane muamelenin Osmanlı'nın sistemli olarak uyguladığı iskân siyasetinin, içinde bulunulan çalkantıların (dinî, siyasî yönden boşluk ve isyanlar) ihtidalarda etkili olduğu ortaya konulmuş, bu sürecin XVI ve XVII. yy.larda da devam ettiği ve bunun Balkanlarda daha geniş çaplı olduğu tespit edilmiştir.¹⁸

İslâm dininin Kosova'ya 11. yüzyılda girmiş olduğu ve 13. yüzyılda bunun daha yoğun bir şekilde gerçekleştiği çoğu çalışmada belirtilmektedir. Osmanlı dönemi Kosova'da İslâm dininin yayılmasında büyük rol oynamıştır. Bosnalı tarihçi Muhammed Hadzihiç, İslâm'ın Balkanlara geçişi ile ilgili şunları kaydeder: "Balkanlarda ilk olarak Müslümanlar, 11. yüzyıl ortalarında görülmüşlerdir. Bunların da Bulgaristan'ın Voollge şehri ve Macaristan taraflarından geldikleri söylenmektedir."¹⁹

Kemal Gözler de Tahrir Defterlerine dayanarak yaptığı çalışmasında Lofça Pomaklarının sanıldığıının aksine, zorla ihtida ettirilmediklerini, 1449-1579 tarihlerinde toplam nüfusun sadece % 5'inin Müslüman olduğunu, bunun da sistemli ve organize bir İslâmlaşırma sonucu gerçekleşmediğini ifade etmektedir.²⁰

Yapılan araştırmalarla Balkanlarda İslâmlaşmada tasavvufun rolü tartışılmazdır.²¹ Kosova'da da İslâmlaşmada rolü olduğu anlaşılan tekke ve türbelerin sayısı hiç de az değildir. Son zamanlarda yapılan bir çalışmada, 1530'lardan başlamak üzere Halvetî, Melamî, Bektaşî ve Nakşibendî vb. gibi çok çeşitli gruplara ait tekke sayısı 131 olarak tespit edilirken, yine XVI. yüzyıla kadar giden 129 adet

17 Bk. Selçuk, a.g.m., s.93.

18 A. Yaşar Ocak ve S. Faruqi, "Zaviye" *İA*, (İstanbul, MEB Yayınları, 1993), c.13, ss.468-476; Speros Vriyonis, Jr., "Religious Changes and Patterns in the Balkans, 14th-16th Centuries", H. Birnbaum and Sir Vriyonis (Ed.), *Aspect and of the Balkans; Continuity and Change*, (The Hague, Paris, Mouton, 1972), ss.151-176.

19 Feim Gashi, A.g.t., s.24.

20 Kemal Gözler, *Les Villages Pomaks De Lofça, Aux XV Et XVIe Siècles D'après Les Tahrir Defters Ottomans*, (Ankara, TTK Yayınları, 2001), bk. www.kemalgozler.com/village-pomaks-de-lofca.htm.

21 Reşat Öngören, "Balkanların İslâmlaşmasında Sufilerin Rolü", *Balkanlarda İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri (21-23 Nisan 2000, Sofya)*, (İstanbul, IRCICA Yayınları, 2002), ss.47-73; Reşat Öngören, "Arnavutluk'taki Tasavvuf Faaliyetlerinin Karakteri", *Balkanlarda İslâm Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri (4-7 Aralık Tiran 2003, Arnavutluk)*, (İstanbul, IRCICA Yayınları, 2006), ss.343-363; Mehmet Demirci, "Balkan Müslümanlığında Gazi-Dervişlerin Roller ve Sarı Saltuk Örneği", *Balkanlarda İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri (21-23 Nisan 2000, Sofya)*, (İstanbul, IRCICA Yayınları, 2002), ss.75-86.

türbeden bahsedilmektedir.²² Bu tekke ve türbelerin sayıları İslâmlaşmanın boyutunu hem yatay hem de dikey düzlemde bize anlatmaktadır.

Zimmî statüsünde olan Gayrimüslimlerin Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat öncesindeki, ihtidalarında sosyal, dini, psikolojik, ekonomik olmak üzere pek çok faktörün az veya çok etkili olduğu muhakkaktır. Ancak bunların ne derece etkili olduğu kesin biçimde belirlenemediği için bu konudaki ifadeler yorumlardan ileri gidemez.

İhtidaların başından itibaren mümkün mertebe kaydının tutulduğu bu geniş memlekette Tanzimat'tan sonra her alanda yaşanan kırılma ihtida için de yaşanmıştır. Kanaatimizce, sadece kadıya gidip beyanı gerektiren kısa bir durum ifşası iken, ciddi anlamda kurumsallaşmıştır. Artık ihtida etmenin büyük bir resmi prosedürle gerçekleşmesine özen gösterilmiştir. Bu anlamda Osmanlı Arşivinde çeşitli talimatname veya bildirimlerin hazırlandığı tespit edilmiştir.

Konuyla ilgili prosedürü ifade eden belge,²³ Meclis-i Vâlâ'da görüşülen konulardan bahsetmektedir. Bunlardan birisi de zorla İslâm teklifi konusudur. Müzakerelerde diğer millet mensuplarını baskıyla Müslüman yapmak caiz olmadığı halde taşrada bazı yerlerde bunun aksi hareketler meydana geldiğine dair haberler ulaştığı belirtilmektedir. Konu ayrıntılarıyla ifade edildikten sonra sonunda; "Müste'menlerden birine din telkin edileceğinde merkezde ise elçisinin, taşrada konsolos tercümanının hazır olması mer'iyye *şart ve ahd* gereğidir. Devlet-i Aliyye tebâasından bir Hıristiyan'a din telkin edileceği zaman Memleket Meclisine getirilip orada yapılması gerekmektedir. Şayet Müslüman olacak kişi genç ise, zorlama olmaksızın İslâm'ı kabul ettiği sırada anası, babası veya akrabalarının şüphesi kalmaması için onların da mecliste bulundurulması mülzemdir. Böyle Müslüman olmak için Meclise gelen şahısların sorgulandıktan sonra bir zorlamaya dayanmaksızın, tamamen kendi istekleri ve seçimleriyle Müslüman olduğu veya din değiştirdiği ortaya konulduğunda, iman telkin edilmesi şarttır. Kısaca böyle konuların taşralarda Memleket Meclislerinde, Dersaadet'te ise Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de mahallinden gönderilen Meclis mazbatası Şer'î îlâmla birlikte değerlendirilmeleri gerekmektedir." ifadeleriyle özetlenen sürecin, ilgili memurlara bildirilmesi tembih edilmektedir.

22 Raif Virmiça, *Kosova Tekkeleri Türbeleri ve Kitabeli Mezar Taşları*, (İstanbul, Sufi Kitap Yayınları, 2010).

23 BOA. İrâde Dâhiliyye 12447; İrâdede belirtilen hususların yer aldığı diğer belgeler: BOA. A. MKT. 35/54 (15 Safer 1262/12 Şubat 1846); BOA. HR. MKT. 42/7 (4 R. evvel 1268/ 28 Aralık 1851) dir.

Osmanlı arşiv verilerine göre Kosova'da ihtida etme ve din değiştirme olaylarının büyük çoğunluğu kendi istek ve arzuları doğrultusunda, bilinçli bir şekilde gerçekleşmiştir. Yerel idareciler, şeffaflık göstererek, İslâm dinini tercih eden kimseleri, ruhanî reislerin huzurunda sorgulamıştır. Ayrıca ihtida ederek Müslüman olan bazı kimselerin yeniden eski dinlerine dönme istekleri de geri çevrilmemiştir. Bu dönem Kosova ihtidalarında dikkat çeken bir diğer husus da, Anadolu ve Balkanların diğer bölgelerinde olduğu gibi *içinde bulunulan dönemin nezaketinden* dolayı hemen bütün ihtidalara diğer devlet veya din temsilcilerinin karşı çıkıp şikayetlerde bulunmalarıdır. Belgelerden anlaşıldığına göre bu şikayetler tahkik edilmiş ve büyük çoğunluğunun asılsız olduğu ortaya konulmuştur.

Baskı olmadan tamamen kendi isteği ile İslam'ın seçildiğine dair örneklerden Sırbistan'dan gelen bir haber, Müslüman olan Sırp hakkındadır. Sırbistan'ın Berdo köyü halkından olan bir Sırp kızın Müslüman olduğu Kosova valiliğinden bildirilmiştir. Mare adlı Sırp kız, Müslüman olmak üzere Osmanlı makamlarına başvurmuş, Osmanlı makamları da bu başvurunun gereğini yerine getirerek, Sırp kızın İslâmiyet'i kabul edişinde ona yardımcı olmuş, Müslüman olduktan sonra da adını Fatma koyarak ona bu kararında destek olmuştur.²⁴ Sırp kızın Müslümanlığı kabul etmek için Osmanlı makamlarına müracaat ettiği tarih 1888'dir ve bu tarihte Sırbistan Osmanlı toprağı değildir. Berlin kongresi kararları sonucu 1878 yılında bağımsızlığına kavuşmuş bağımsız bir devlettir. Sırbistan'ın bağımsızlığına kavuştuğu tarihten on yıl sonra 1888'de vuku bulan Mare adlı bu kızın Müslüman olma talebinde Osmanlı'nın her hangi bir baskısından söz edilmemektedir.²⁵

İhtidalarda gönüllülük söz konusu iken bile Osmanlı yetkilileri titiz davranmışlardır. 1890 tarihli Hariciye Nezareti'ne gönderilen yazıda Sırbistan'da Şabac? Kasabası ahalisinden olup Sırp hükümeti tebaası ve pasaportuna sahip olan Anderya Rozic'in usulü gereği Meclis-i İdare-i Vilayet huzurunda ihtida prosedürü yerine getirilmiş ve ismi Hasan konulduğu ifade edilmiştir. Belgenin devamında Anderya/Hasan'ın Mecliste Sırp tabiiyetini terk ettiği ve

24 BOA. DH. MKT. 1565/22 (13 Rabiülevvel 1306/17 Kasım 1888).

25 Ebubekir Sofuoğlu, *1851-1912 Arası Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Kosova'da Osmanlı İdarresi*, İstanbul, www.ukid.org.tr s.126; Yazar burada tek bir kimsenin ihtidasına gösterilen özene dikkat çekmekte ve bunun nadir olmasından kaynaklanabileceği açıklamasını yapmaktadır. Ancak Tanzimat döneminde gerçekleşen ihtidalarda uyulan usul bu şekildedir. Bk. Halide Aslan a.g.e..

Devlet-i Aliyye-i Osmaniye tebaalığına kabulünü istediği ve hatta Sırp pasaportunu dahi yırttığı ifade edilmektedir. Ancak oraca bu şahsın kimliği ve durumu ile ilgili kimseden bir şey öğrenilemediği, şahsın tutum ve davranışlarının da şüphe uyandırdığı için durumun Kosova vilayetince merkeze sorulduğu gereğinin buna göre yapılacağı beyan edilirken, belgeden durumun son hali takip edilememektedir.²⁶

Osmaniye'nin Bozparça köyünden Vatiko? hatunun kendi arzusuyla ihtida ettiğini bildiren Kosova Valiliği'nin yazısı bu hususa hem önem verildiğini hem de titiz davranıldığını göstermesi bakımından önemlidir.²⁷

Priştine mutasarrıflığına gönderilen yazıda ise, ikamet-i Sırbie'den çıkarılan bir şahsın Komanova'ya giderek hükümete dehalet ve ihtida ettiğinden bahsedilmekte ve Komanova'da merkez-i vilayette ihtidasının gerçekleşip, hitâni/sünnet muamelesinin yapılmasından bahsedilmektedir. Ayrıca bununla ilgili bilgilerin hafî/şifreli bir telgrafla bu tarafa bildirildiğinde de bahsedilmesi de oldukça dikkat çekicidir.²⁸

1322/1904 tarihli belgeden anlaşıldığına göre, Vulçitrin'de askeriyede görevli şahsın şeref-i İslâm eylemek üzere gelmiş ve irade-i seniyye gereği Dersaadet'e celbedilerek Adliye ve Mezahib Nezareti tarafından usulü yerine getirilmiş, İslâm telkin edilmiş, hitâni/sünnet yerine getirilmiş ve Mehmed Hayri hakkında nüfus tezkiresi de düzenlenmiştir.²⁹

Mühtedi Trayanka? hakkındaki belgede Komanova Romanofça karyeli olup ihtida arzusunun izhar eden bir kadından bahsedilmektedir. Kocasının tarafından, kadının kaçırıldığı şikayet edildiği ifade edilmiştir. Kadın ortaya çıkıp hem Metropolide hem yetkililere kaçırılmadığını kendi isteğiyle Müslüman olmak arzusunda olduğunu beyan etmiştir. İsmi de Münevver konmuştur.³⁰

Aynı mesele ile ilgili bir diğer belgede, Komanova'da bir kadının kaçırıldığı iddia ve şikayet edildiği ancak hatunun kendi isteğiyle İslâm'ı seçmek için evden ayrıldığı ve İslâm'ında ısrar etmesi üzerine kendisine telkin-i din edilip ismi de Fatma konulduğu ifade edilmektedir.³¹

26 BOA. DH. MKT. 1748/82 (20 Zilhicce 1307/7 Ağustos 1890).

27 BOA. TFR. I. KV. 53/5255 (17 Zilhicce 1321/5 Mart 1904).

28 BOA. Y. PRK. UM. 17/118 (22 Zilhicce 1307/9 Ağustos 1890).

29 BOA. Y. MTV. 259/40 (16 Safer 1322/2 Mayıs 1904).

30 BOA. TFR. I. KV. 93/9261 (12 Rabiülahir 1323/16 Haziran 1905); BOA. TFR. I. KV.98/9779 (2 Cemaziyelahir 1323/4 Ağustos 1905); BOA. TFR. I. KV. 102/10166 (10 Receb 1323/ 10 Eylül 1905).

31 BOA. TFR. I. KV. 123/12233 (20 Safer 1324/15 Nisan 1904).

Mühtedilerin İslam'ı kabullerinden sonra kendilerini rahat hissetmelerine de özen gösterilmiştir. 1324/1906 tarihli belgede, Sırbıye'den firar ederek Müslüman olmak istediğini beyan eden kadının kabul edilip İslâm'ı çok olan bir yere yerleştirilmesinin uygun olacağı ifade edilmektedir.³²

Mühtediler lehine zaman zaman bazı kaidelerin esnetilebildiği de görülmüştür. Komanova'da bir aile hep beraber Müslüman olmak istediklerini ifade etmişlerdir, ancak fakru hallerinden dolayı Üsküp'e gönderilmeyip ihtidanın icrasının yerinde halledilmesinin uygun olup olmadığı sorulmuş ve Komanova'nın merkez-i vilayete yakınlığı dolayısıyla belediyece ihtida prosedürünün gerçekleşmesi uygun görülmüştür.³³

Zaman zaman belgelerden, işlenen suçtan kurtulmak için ihtida edildiği kanaati oluşmuştur. Örneğin, Özice sakinlerinden ve serseri takımından olan Milan Ragoviç'in sirkat/hırsızlık ve katl töhmetiyle Çatak'da tutuklandıktan sonra, Memalik-i şahaneye firar edip Müslüman olduğunu söylemiş ve kendisine yapılan telkinle Mehmet ismini almıştır. Sırbistan hükümeti Milan'ın teslimini istediğinde onlara firar eden ve tanassur eden Dramalı Ali bin İbrahim'in iadesi karşılığında kabul edilmiştir.³⁴

Dahiliye Nezareti, Kosova vilayeti Sırp hükümeti arasında uzun yazışmalara sebep olan konuyu öğrendiğimiz belge 1309/1893 tarihlidir.³⁵ Şer taifesinden olup hırsızlık ve katl töhmetiyle tutuklanan Miloya Povaniç'in hapisten firar ettiği ve Yenice taraflarında bir köye saklandığı ifade edilmektedir. Bu şahsın Sırp hükümetine tesliminden bahsedilirken, ihtida ettiği ve Osmanlı teb'asına geçmek istediğinden bahseden diğer bir ekinde durumun iyice araştırılması gerektiği böylelerinin şüpheye karşılanması gerektiği ifade edilmektedir.

Tanzimat'ın ilanının Balkanlar özellikle Bulgar ve Arnavutlar arasında nasıl bir tepkiyle karşılaşıldığına dair yapılan çalışmalar göstermektedir ki,³⁶ Gayrimüslimlerin çeşitli vesilelerle isyan ettikleri, Müslümanların kendilerini Müslüman yapmak için baskı yaptıklarına dair şikayetlerini artırmıştı. Bu belgelere de yansımış ve çok sayıda ihtida ile ilgili ya zorlama veya kaçırılma

32 BOA. TFR. I. KV. 130/12984 (29 Rabiülahir 1324/22 Haziran 1906).

33 BOA. TFR. I. KV. 75/7494 (22 Şaban 1322/ 1 Kasım 1904).

34 BOA. DH. MKT. 71/16 (6 Ramazan 1312/3 Mart 1895)

35 BOA. DH. MKT. 71/14 (1 Zilhicce 1310/16 Haziran 1893).

36 Halil İnalcık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, (İstanbul, Eren Yayıncılık, 1996), ss.361-383.

şikayetleri tespit edilmiş, ancak yapılan tetkikten sonra bunların genelinin aslı olmadığı ortaya konulmuştur.

Erdek Sancağı Paşalimanı ceziresinde Rodos köyünden bir Hıristiyan kızının zorla Müslüman yapıldığına dair gelen haberler üzerine kız Meclise getirilip sorgulanmış, kendi hüsn-i rızası ile Müslüman olduğunu ifade etmiştir. Meclistekiler de defalarca bunu tekrar sormuşlar, daha sonra kızın ortadan kaybolduğu bildirilmiş, bunların üzerine durumun Dersaadet'te çözülmesi gerektiği ve kızın bulunup annesiyle birlikte Dersaadet'e gönderilmeleri uygun bulunmuştur.³⁷

Kosova'da bir kadın kerimesinin zorla İslâm edilmek üzere hanesinden kaçırıldığını ve hahamhaneye teslimini istemesine rağmen yapılmadığına dair şikayette bulunur. Meclis-i İdare-i Vilayet huzurunda kadının tekrar dinlenmesi esnasında daha önceki ifadesinden vazgeçtiği ve bu tür durumların meydana gelmesine müsaade olunmadığı ifade edilmektedir.³⁸

Kosova vilayeti dahilinde Kulaşya? Kazasında Şaban'ın, Mitroviçe'de yaramaz taburuyla Rağazna karakolhanesi efradından bazı şahısların kadınlara namus iftiraları atıp zorla ihtida ettirdikleri ve ahalinin bu sebeple pek ziyade eza ve cefa çektiklerine dair şikayette buldukları bazı kesân tarafından da Müslümanların kışkırtılığı ve bu durumun tahkik edildikten sonra bu tür durumlara müsaade edilmeyip huzurun sağlanması emredilmektedir.³⁹

Zorla İslâm'ı kabul etmek zorunda kalındığına dair belgelere yansıyan olaylardan birisi ile ilgili 1321/1903 tarihli Yıldız evrakından çıkan belgede⁴⁰ İpek Hıristiyanlarından bir grubun Prizren'deki Rusya Konsolosuna bir heyet gönderdiklerinden bahsedilmektedir. Heyetin Arnavud Müslümanlarının Hıristiyanları zorla İslâm'ı seçmeleri konusunda ve evlerinden çıkmaları ve tarlalarını bırakmaları konusunda baskı yaptıklarını şikayet etmişlerdir. Yazıda bu gibi durumların önemine binaen tahkik edilerek şayet varsa bunlara bir an evvel nihayet verilmesi için gerekenin yapılması emredilmektedir.

Bazen bu konuda Müslüman yetkililerin suçlandığı görülmüş ve gerekli tahkikatlar yapılması emredilmiştir. Örneğin, Köprülü'de ihtida eden Vasiliki

37 BOA. HR. MKT. 63/96 (19 Şaban 1269/28 Mayıs 1853).

38 BOA. DH. MKT. 2843/57 (25 Cemaziyelevvel 1327/14 Haziran 1909).

39 BOA. Y. PRK. ASK. 182/91 (17 Rabiülevvel 1320/4 Temmuz 1902).

40 BOA. Y.PRK. UM. 63/97 Lef 3 (28 Muharrem 1321/26 Nisan 1903).

Kostandio Vaviroblo adlı 17-18 yaşlarında bir kızın ihtidasının ahvali daire-sinde cereyan ettiğine ve bunda alay imamı Ziya Efendinin kat'iyyen etkisinin olmadığına dair Kosova valisinin tahrirat gönderdiği anlaşılmaktadır.⁴¹

Harbiye Nezaretine gönderilen yazıda,⁴² Mitroviçe havalisindeki askeri-yede bulunan Gayrimüslimlerden dördünün kerhen ihtida ettirildiklerine dair haberin Tahir?/Tazir? Robus? gazetesinin 1 Şubat 1911 tarihli nüshasında yayınlandığı ve bu nüshanın ekli olarak gönderildiği ifade edilmektedir.⁴³

Bu bağlamda Yakova civarında Ragova kasabasındaki Katoliklerin din değiştirilmeye zorlandıkları hakkında şikâyetle bulunulması üzerine tahkikat yapıldığını belirten belge, Osmanlı devletinin bu tür sorunlara ilgiyle yaklaş-tığına bir başka örnektir.⁴⁴

Bu sorunun birçok yerde vuku bulması karşısında resmî yetkililer, bütün devlet topraklarını kapsayacak bir genelge yayınlamışlardır. Buna göre Hris-tiyan ahali-den bazılarının muvakkaten veya korku sebebiyle dinlerini deği-ş-tirdikleri öğrenildiğinde, bunlardan tekrar aslî dinlerine dönmek isteyenlerin serbest bırakılmalarına dair Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden mutasarrıf-liklara çekilen telgraf bunun bir göstergesidir.⁴⁵

Mühtediler şayet uygunsa çeşitli işlerde istihdam edilebilmişlerdir. Müh-tedi Mehmed Hayri'nin ferman-ı padişahi gereğince Priştine Taburu'nda jan-darma olarak kullanılmasına dair Kosova Valiliğinin gönderdiği yazı buna örnektir.⁴⁶

Sırbistan'ın İvraniye'deki tabur mülazımlarından iken ihtida niyetiyle Asâkir-i Mansûre'ye iltica etmesiyle hükümete teslim edilen İstefan'ın Sanduk Eminliği ile görevlendirilmesinden bahseden belgeler Dahiliye çıkışlı-dır. Bundan sonraki durum ise oldukça ilginç olup İstefan'ın Sanduk'ta açığı çıkması üzerine sorgulanması esnasında Müslüman olmak istediğini beyan ettiği ifade edilip, kendisi Dersaadet'e kabulünü istemiş, gelen cevapta ise

41 BOA. TFR. I. KV. 49/4802 (25 Şevval 1321/14 Ocak 1904).

42 BOA. DH. EUM KADL. 8/9 (17 Safer 1329/17 Şubat 1911).

43 Kendisinden bahsedilen haber belgenin ekinde yer almamaktadır.

44 BOA. TFR. I.KV. 25/2416 (19 Rabiülahir 1321/15 Temmuz 1903), Bu konuda çalışan bk. Ramazan Biçer, "Türk Hoşgörüsünün Tarihi Yansıması (Osmanlı Arşiv Belgeleri Doğrultusunda Kosova Halkı-nın Müslüman Olması)", *TURAN-Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi*, 2:8 (2010), ss.19-27. www.turansam.org.

45 BOA. DH. ŞFR, 92/205 (15 Muharrem 1337/21 Ekim 1918).

46 BOA. TFR. I. KV. 63/6242 (28 Rabiülevvel 1322/12 Haziran 1904).

bunda bir mahzur görülmediği ifade edilmiştir.⁴⁷ Bu belge Gayrimüslimlerin ihtida niyetiyle görev talebinde bulunmaları açısından diğer dönemlerdeki ve Anadolu'daki örneklerine benzemektedir.

Zaman zaman mühtedilere istihdam dışında da yardım edildiği tespit edilmiştir. Aslen Sırbiyeli olup ihtida eden piyade askerlerinden Mehmet ve arkadaşı Ahmet'e atıyye-i seniyye olarak 150 şer kuruştan 300 kuruşun mahallinden ödenmesinin uygun olacağından bahseden belge 1307/1890 tarihlidir.⁴⁸

Hıristiyan iken firar eden ve ihtida ederek yol işlerinde kullanılan Hasan Tahsin'in bu sıra açıkta kaldığı ve mümkünse yol Kondüktörlüğünde istihdamını istediği ifade edilmektedir. Belgenin devamında bu iş için gerekli şartların olduğu ancak bunun gibi mühtedi ve mültecilerin geçiminin sağlanmasının merhamet ve insaniyetten olması dolayısıyla imkan dairesinde böylelerinin bir işle kayırılması istenmektedir.⁴⁹

Kadın mühtedilerle ilgili en çok karşılaşılan meselelerden bir kaçığı, Müslüman bir genci sevmeleri, Müslüman kocaya kaçmaları, Müslüman erkeklerle evlenmek istemeleri ve bu vesilelerle ihtida etmeleridir.

Dahiliye Nezaretine gönderilen yazıda,⁵⁰ Müslüman bir askerinin, bir Hıristiyan kadınıyla Sırbıye'ye firar ederek bir müddet askeriye çalıştıktan sonra Preşova'ya gönderildiği (sürüldüğü anlaşılmaktadır), kadının ihtidasında ısrar etmek ve onunla beraber gitmek isterse beraber gönderilmelerinin sağlanması istenmektedir. Kadının ihtida ve Receple gitme konusunda ısrarı üzerine ikisinin birlikte Anadolu tarafına gönderildikleri ifade edilmektedir. Durumun hallinin uzun sürdüğünü iki yıl sonra yapılan yazışmadan öğrenmekteyiz.⁵¹ Kadının Receple beraber olma isteğinde ısrar etmesi üzerine ikisinin Anadolu veya Dersaadet'e değil de Kosova'da uygun bir yere gönderilmelerinin uygun olacağı beyan edilmektedir.

Bir diğer örnek yine aynı meselenin irtidat boyutunu göstermektedir. Komanova'nın Dilofça karyesinde Dişo'nun kızı birkaç sene önce ihtida ederek Fethiye ismini almış ve Komanovalı Çolak Selim Ağa ile evlenmiştir. An-

47 BOA. DH. MKT. 1585/124 (18 Cemaziyevvel 1306/20 Ocak 1889); BOA. DH. MKT. 1568/118 (23Rabiülevvel 1306/27 Kasım 1888).

48 BOA. DH. KMT. 1700/69 (27 Cemaziyelahir 1307/18 Şubat 1890).

49 BOA. DH. MKT. 2041/4 (21 Cemaziyelahir 1310/10 Ocak 1893).

50 BOA. Z.B. 316/129 (25 Zilkade 1316/6 Nisan 1899).

51 BOA. DH. MKT. 2391/25 (26 Rabiülahir 1318/23 Ağustos 1900).

cak çocuklarının vefat etmesi üzerine kadın kocası tarafından tard edilmiş ve babasının yanına dönmüştür. Kocasına geri dönmeyeceğini ifade edip, eski dinine döndüğünü ve bir Hıristiyan ile evlenmek üzere olduğuna dair gelen haberler tahkik edilmiştir. Bunun üzerine, gelen haberlerin aslı olduğu anlaşılmış ve kadının Müslüman'ı bol olan bir yerde ikametinin uygunluğu sorgulanmıştır. Bu durumda bunun yeterli olmayacağı ve Hıristiyan'ı olmayan bir yere götürülüp, iâşe ve ibatesinin karşılanıp uygun bir Müslüman'la evlendirilmesinin uygun olacağı ifade edilmiştir. Buna benzer ihtidadan sonra irtidatta muşır olanlar hakkında dedikodunun eksilmeyeceği böyle durumlar karşısında ne yapılması gerektiğinin İdare Komisyonuna sorulduğu ifade edilmektedir.⁵²

Zaman zaman Müslüman olanlara eski dindaşların tepkisi çok sert olabilmıştır. Kalkandelen'in köylerinde Leskofçalı Receb b. Haydar'ın mühtediye zevcesiyle birlikte öldürüldüğüne dair Prizren Mutasarrıflığı'nın telgrafı buna bir örnektir.⁵³

Kosova'da ihtidaların yanında bahsedilmesi gereken diğer hususlar da gizli Hıristiyanların varlığı ve irtidat hadiseleridir. Bu meseleler konumuzla doğrudan ilgili olmamakla beraber madalyonun diğer yönünü göstermesi açısından önemlidir. Örneğin, İlbasan Sancağı dahilindeki bazı köy ahalisinden olup, daha önce irtidat ettikleri için oradan kaldırılıp/sürülüp, iskanları için Mihalic'e gönderilen 30-40 kişinin, Tanzimat'tan önce gördükleri zulüm ve yolsuzluktan kurtulmak düşüncesiyle yalnız isimlerini Müslüman isimleri ile değiştirip, diğerleri gibi asker verdikleri, bütün Hıristiyan ayinlerini (ibadetlerini) yerine getirdiklerine ve daha sonra Tanzimat'ın uygulanması ile oralar nizama ve intizama girmiş olup, bundan böyle diğer Hıristiyanlar gibi, Devlet-i Aliye reayası olarak ayinlerini icra etmek istediklerine dair o livadaki Espaytro ve Sulva köyleri papazları tarafından Patrikhaneye bir mektup gönderilmiş, mektubun tercümesi de Meclis-i Vâlâ'ya havale edilmiş ve fetvahaneye ile muhabere edilerek, "Duruma ve rivayete göre bunların daha önce reaya iken gördükleri zulüm ve tecavüzdü kurtulmak ve sadece asker verip vergi ve diğer tekalifden kurtulmak için kendilerine Müslüman ismi vererek Müslüman olmalarıyla Müslüman olduklarına hükmolunmayıp bu şekilde kendilerine yapılan zulüm ve haksızlık/yolsuzluktan dolayı Müslüman ismini koyanlara

52 BOA. Z.B. 316/135 (26 Haziran 1316/9 Temmuz 1900).

53 BOA. TFR. I. KV. 98/9788 (03 Cemaziyelahir 1323/6 Temmuz 1905).

Müslüman nazarıyla bakılamayacağından ve her nasıl olmuş ise bunlara dikkat olunmaksızın, böyle muamele edilmesinden, bunların Hıristiyan ayinlerini yapmalarına engel olunmaması gerekmekte olup, ancak o tarafın ahalisinin önceki tecavüzleri dolayısıyla Müslüman ismini alarak istirahat kazandıkları gibi bunların ve bunlar gibilerin şimdi de asker vermemek için Hıristiyanlıklarını ortaya koymaları ve belki şeref ve hakikat-i İslâmiyet'i bilmeyenlere de sirayet etmesi düşünceden uzak olmayıp asker konusunda bunların ismine bakılarak hiselerinin alındığında bu korkuya gerek kalmayacağından bu kişilerin iadelerinde bu taraftan (Dersaadet'den) bir mahzur görünmemiş ise de mülahaza üzerine iadelerinde mahallince (yerinde) bir mahzur olup olmadığının ve yapıla geldiği gibi asker alma konusunun bir kere MVL tarafından istilamıyla sonra da gereğinin yapıp tahkikat ve mutalalarının izahıyla bu tarafa /merkeze bildirilmesine dair kaime.⁵⁴

1882 tarihli belge ise, Prizren, İpek ve Ceylan civarında yaşayan Kripto Katoliklerin ayinlerini açıkça yapamadıklarına dair şikayette bulduklarından bahsetmektedir.⁵⁵ Belgenin devamından meselenin sonucu anlaşılacakla beraber Kosova'da kripto Hıristiyanların varlığının ihtidalar açısından da iyi sorgulanması gereğini düşündürmektedir.

Priştine'de Istrozob bayrağı halkının sonradan iskan ettirildiklerinden ve hocalar gittikçe İslâmlık, papazlar gittikçe de Katoliklik iddiasında buldukları hatta yarı Müslüman yarı Katolik olarak hayatlarını idame ettiklerinden bahsedilmektedir. Bu durumun iyice tahkik edilip hocalar görevlendirilmesinin uygun olacağı böyle yarım din sahibi olunamayacağına halka anlatılmasının uygun olacağından bahseden belge şifre özelliklidir.⁵⁶ Bu konuda her ne kadar ihtiyatla karşılanması gerekse de bazı Arnavut bölgelerinde yaşayanların gizli Hıristiyan oldukları keşfedilince Asya'ya nakledildiklerinden ve her türlü erzaktan yoksun bırakıldıklarından bahseden eserler vardır.⁵⁷

Bir diğer örnek ise meselenin irtidat boyutunu gözler önüne sermektedir. Belgede, Kosova vilayeti valiliği ile Dahiliye Nezareti ve Adliye ve Mezahip Nezareti arasındaki yazışmaya konu olan mühtedi Cevahir isimli bir kadın-

54 BOA. A. MKT. MVL. 8-A/62 (1Cemaziyelevvel 1264/5 Nisan 1848).

55 BOA. HR. SYS. 122/5 (5 Eylül 1882).

56 BOA. TFR. I. KV. 199/19878 (4 Cemaziyelevvel 1326/4 Haziran 1908).

57 Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, terc. Nilüfer Epeçeli, tah. Kemal Beydilli, (İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2005), c.5, s.364.

dır. Kendisinin bir buçuk sene önce ihtida ederek Yenice kazalı Nezir ile evlendiği ancak kocasının eza eve cefasına dayanamadığı bu sebeple evden firar ettiği ifade edilmektedir. Kadına yapılan nasihatlerde sonra evine dönmeyi kabul ettiği ancak bu sefer eşi tarafından kabul edilmediği için yine evinden ayrıldığı beyan edilmektedir. Kadının irtidat niyetiyle Metropolitliğe gitmesi melhuz olduğundan işin hissiyat-ı diniyyeyle alakalı bir durum olması dolayısıyla bir fenalık olması kaçınılmaz olduğu için kadının Selanik'e gönderilmesinin uygun olacağı ifade edilmektedir.⁵⁸ Bir başka belgede ise mesele şu şekilde aktarılmaktadır; Yenicenin Tirebine? Köyünden bir kadının bir buçuk sene önce ihtida edip Cevahir ismini aldığı ve bugün kadının irtidat ettiğinden bahsedilmektedir. Olay tahkik edildiğinde böyle bir söylentinin aslı olmadığı, kocanın kadını boşadığı ve kadının bir buçuk yaşında çocuğuyla ortada kaldığı ve hizmet edecek bir yer aradığından bahsedilmektedir. Bu durum mühtedilerin irtidat söylentilerinin yaygınlığını göstermesi açısından önemlidir. Belgede ayrıca, kadınla ilgili böyle bir durum olmasına rağmen yanında refakat eden askeriyeden görevli kişilerin kadına herhangi bir işken-cevari tutum sergilemedikleri vurgulanmıştır.⁵⁹

Kosova'da Osmaniye'de bir hatunun kendi isteğiyle ihtida ettikten sonra tanassur ettiğinden bahsedilmekte, bu konuda ne yapılacağı sorulması üzerine bunun sessizce halledilmesi gerektiği ifade edilmektedir.⁶⁰

Koçana'da Akimi bint Raşo isminde kadının kendi isteğiyle Müslüman olduktan sonra pişman olduğunu beyan edip irtidat etmiş ve pederine teslimini istemiştir. Bu konuda ne yapılması gerektiği sorulduğunda da bunun gibi ihtida edip sonra irtidat edenlerin buldukları yerden teb'id edilmeleri (uzaklaştırılmaları) gerektiği ifade edilmiştir.⁶¹

Zaman zaman da durum ve içinde bulunulan şartlar gereği irtidat edeceğinden şüphelenilen kişiye ön müdahale yapılabilmektedir. Örneğin, Dahiliye kaleminden çıkan belgede irtidat edeceğinden şüphelenilen Fethiye'nin Kosova'da Müslüman nüfusun fazla olduğu bir yere yerleştirilmesinden bahsedilmektedir.⁶²

58 BOA. DH. MKT. 2805/51 (17 Rabiülahir 1317/25 Ağustos 1899).

59 BOA. DH. MKT. 2794/52 (30 Rabiülevvel 1327/21 Nisan 1909).

60 BOA. TFR. I. KV. 67/6628 (11 Cemaziyelevvel 1322/24 Temmuz 1904).

61 TFR. I. KV. 124/12366 (3 Rabiülevvel 1324/27 Nisan 1906).

62 BOA. DH. MKT. 2238/7 (15 Rabiülahir 1318/12 Ağustos 1900).

Komanovalı Pulak?'ın ihtida ettiği ve oranın sakinlerinden Salim Ağanın oğlu Kazım tarafından irtidat edeceğinin bilgisi verilmesi üzerine hanesinden tard edildiği ifade edilmektedir. Durumun tahkik edildikten sonra mühtedinin İslâm'ı çok olan bir yere gönderilmesinin uygun olacağı beyan edilmektedir.⁶³

Ayrıca bu dönem uygulamalarından bir diğeri de irtidat eden Müslümanların muhakemesine İstanbul'da bakılacağına dair emir buyrulduğudur.⁶⁴

Belgelerden anlaşıldığı üzere Kosova'da ihtidanın çok çeşitli yönleriyle ilgili örnekler tespit edilmiştir. Konunun elbette bunlardan farklı açıları da mevcuttur. İhtida eden çocukların durumu, kadınların farklı halleri, erkeklerin ihtidalarında karşılaşılan bazı uygulamalar sayılabilir. Bunlar müstakil çalışmalarda ele alındığı için burada tekrar edilmemiştir.⁶⁵

SONUÇ

Asırlardan beri, Balkanlar stratejik bölge olarak konumlanmıştır. Burada hüküm süren devletlerden Osmanlı da bölgenin öneminin farkındalığı ile hareket etmiştir. Çok çeşitli dil, din ve etnik yapıların bir arada yaşadığı Osmanlı Devleti Balkanlarda da bunu yaşatan bir siyaset uygulamıştır. Balkan bölgelerinden bazen talihsiz bazen kara bölge bazen de kurtuluşun merkezi olarak anılan bir merkez olarak bahsedilen Kosova da Osmanlı'nın istimalet politikasından nasibini almıştır.

Özellikle din özgürlüğü bağlamında ele alınabilecek bir konu olan İslâm'ı kabulü ifade eden ihtida Kosova'da farklı yönleriyle karşımıza çıkmıştır. Özellikle çalışmamızın dönemi olan Tanzimat dönemi ve sonrası diyebileceğimiz periyotta fermanlar ve ıslahatlar her alanda olduğu gibi bu alanda da kırılmaların yaşanmasına sebep olmuştur.

Tanzimat Fermanıyla beraber gelen Müslüman-Gayrimüslim eşitliği Islahat Fermanı ile pekiştirilmiş, özellikle hukuki ve dini anlamda tam bir dönüşüm sergilenmiştir. Bu bağlamda Kosova'daki ihtidalara baktığımızda Anadolu ve balkanların diğer bölgelerindeki uygulamalardan pek de farklı pratiklere rastlanmadığını ifade etmek gerekmektedir. İhtidaların kendi isteği ile olduğuna dikkat edilmiş, memleket meclislerinde gerçekleşen bir hal beyanı olmuştur.

63 BOA. DH. MKT. 2388/7 (15 Rabiülahir 1318/12 Ağustos 1900).

64 BOA. Cevdet Adliye, 5046 (27.Rabiülevvel 1260/16 Nisan 1844).

65 Bk. Ramazan Biçer, a.g.m..

Gösterilen titizlik ve dikkate rağmen belgelerin diliyle 'içinde bulunulan dönemin nezaketinden dolayı' hemen bütün ihtidallara diğer devlet ve din temsilcilerinin müdahalesi olmuştur. Bunların çoğunun yapılan tahkikatlar sonucu asılsız oldukları tespit edilmiştir. Mühtedilerin, muhtemelen klasik dönemden kalan bir alışkanlıkla, istihdam veya yardım talebinde buldukları görülmüş, devletin elden geldiğince bu istekleri yerine getirme gayreti içinde oldukları tespit edilmiştir.

Çalışmamızda konu ihtida olmakla beraber, bir diğer yüzü olarak ifade edilebilecek yönüne de değinilmiştir. Öncelikle Tanzimat dönemi ve sonrası Anadolu'nun kuzey hattında da ortaya çıkan ve Arnavutluk ve çevresinde de görülen gizli din taşıma olgusu ile Kosova'da da karşılaşmıştır. Osmanlı Devletinin Anadolu'da da uyguladığı siyaset, bu şahıslar veya gruplarla ilgili olarak genellikle sürgün olmuştur. Öncelikle tekrar İslâm'ı seçmeleri umuduyla Müslüman'ı bol olan yerlere gönderilmeleri, şayet sonuç alınmazsa durumlarının irtidat davaları gibi merkezde yani Dersaadet'te halledilmeleri gerektiği beyan edilmiştir.

Kosova'da bu dönemde meydana gelen irtidatlara bakıldığında genelde mühtedilerin irtidat ettiği görülmüştür. Bu davaların yukarıda da beyan edildiği üzere Dersaadet'te çözüme kavuşturulmaları gereği hatırlatılmıştır.

Sonuç olarak Osmanlı son dönemlerinde ve balkanlarda bulunan topraklarında ihtidallarda ne kadar titiz davrandı ise irtidatlarda da aynı hassasiyeti göstermiştir. Bu dönemde Islahat Fermanının da etkisiyle olsa gerek irtidatın cezası ölümdür kanunun işlerliğinden bahsedilmemektedir. Diğer devletlerin müdahalelerin bu uygulamalarda etkisinin olduğu muhakkaktır.

EK

۹

برشته حضرت محمد صلی الله علیه و آله و سلم

بره سوه نك اوسلور قریب ای اهل قریبیا نینده اورا خوند کری بی حوض نك و قوس لایحه
اوز نینه اهدایه ایل و قلم تسمیه اولدین هله ایتدا ایتک اوزره قضا محکم اعلیٰ
قریب زلموره ده سکه اشوبانن خانه نه هم کیزدی محوق قضا اعلیٰ اولور قزلبوره نك
صورت اهدا ندر کلا و بیله مقام ولایت تقدیم قلمه ایدور قیلا اهدا ندر ایجا ایتدالار

اللهم صل علی

اهدایه ایل و اولدین قلمه ندر تقدیم لو اولدین اولره
میلنده رفقته اولدین و عقیقه ایلدین قضا اولره ایتدالار
تصفیه ایلدین ایلدین احوال مؤسسه بیله ایلدین
دریکوره اولدین قلمه اولدین ایلدین ایلدین ایلدین ایلدین
ایلیک اوزره ایلدین ایلدین ایلدین ایلدین ایلدین ایلدین

صلوات الله علیهم

BOA. Z.B. 316/135 (26 Haziran 1316/9 Temmuz 1900)

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri:

- BOA. A. MKT. 35/54
BOA. A. MKT. MVL. 8-A/62
BOA. Cevdet Adliye, 5046
BOA. DH. EUM KADL. 8/9
BOA. DH. MKT. 71/16
BOA. DH. MKT. 1565/22
BOA. DH. MKT. 1568/118
BOA. DH. MKT. 1585/124
BOA. DH. MKT. 1700/69
BOA. DH. MKT. 1748/82
BOA. DH. MKT. 2041/4
BOA. DH. MKT. 2238/7
BOA. DH. MKT. 2388/7
BOA. DH. MKT. 2391/25
BOA. DH. MKT. 2794/52
BOA. DH. MKT. 2805/51
BOA. DH. MKT. 2843/57
BOA. DH. MKT. 71/14
BOA. DH. ŞFR, 92/205
BOA. HR. MKT. 42/7
BOA. HR. MKT. 63/96
BOA. HR. SYS. 122/5
BOA. İrâde Dâhiliyye 12447
BOA. TFR. I. KV. 102/10166
BOA. TFR. I. KV. 123/12233
BOA. TFR. I. KV. 124/12366
BOA. TFR. I. KV. 130/12984
BOA. TFR. I. KV. 199/19878
BOA. TFR. I. KV. 49/4802
BOA. TFR. I. KV. 53/5255
BOA. TFR. I. KV. 63/6242
BOA. TFR. I. KV. 67/6628
BOA. TFR. I. KV. 75/7494
BOA. TFR. I. KV. 93/9261

BOA. TFR. I. KV. 98/9788
 BOA. TFR. I. KV.98/9779
 BOA. TFR. I.KV, 25/2416
 BOA. Y. MTV. 259/40
 BOA. Y. PRK. ASK. 182/91
 BOA. Y. PRK. UM. 17/118
 BOA. Y.PRK. UM. 63/97 Lef 3
 BOA. Z.B. 316/129
 BOA. Z.B. 316/135

Diğer Eserler:

- Ağarı, Murat, *H. Muhammed'in Hıristiyanlarla Mücadele Stratejisi*, İstanbul, Ayışığı Yayınları, 2003
- Aslan, Halide, *Tanzimat Döneminde Din Değiştirme Hareketleri*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Baş, Eyüp, *İslam'ın İlk Döneminde Müslüman-Yahudi İlişkileri*, İstanbul, Gökkubbe Yayınları, 2004.
- Bıçer, Ramazan, "Türk Hoşgörüsünün Tarihi Yansıması (Osmanlı Arşiv Belgeleri Doğrultusunda Kosova Halkının Müslüman Olması)", *TURAN-Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi*, 2:8 (2010), ss.19-27. www.turansam.org.
- Bogdani, Pranvera, "Kosova Under The Albanian Feudal State of The Balshas", *The Truth of Kosova*, Tirana, Encyclopedia Publishing House, 1993, s. 59
- Brinner, William M., "Conversion", *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*, John L.Esposito (Ed), (New York, Oxford, 1995), c.1, ss. 318-321
- Çulha, İbrahim, "Kosova'da Türk Topluluğunun Tarihsel Gelişimi ve Sorunlar", (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2008.
- Demirci, Mehmet, "Balkan Müslümanlığında Gazi-Dervişlerin Roller ve Sarı Saltuk Örneği", *Balkanlarda İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri (21-23 Nisan 2000, Sofya)*, İstanbul, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi Yayınları, 2002, ss.75-86
- Derviş, Fetnan*, "XVIII.-XIX. Yüzyıllarda Prizren: Siyasi ve Sosyo-Ekonomik Tarihi", (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2007

- Duka, Ferit, “XV-XVII. Yüzyıllarda Arnavut Nüfusun İslâmlaşması Süreci Üzerine Gözlemler”, *Osmanlı Tarih araştırmaları Merkezi Dergisi*, 2 (Ocak 1991), ss. 64-71
- Gashi, Feim, “Kosova Bölgesindeki Arnavut, Boşnak ve Türk Gençlerinin Dini Yönelimleri”, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2008.
- Gibbons, Herbert Adams, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, terc. Bülent Arı, Ankara, 21. Yüzyıl Yayınları, 1998.
- Gözler, Kemal, *Les Villages Pomaks De Lofça, Aux XV Et XVI'e Siécles D'après Les Tahrir Defters Ottomans*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001, www.kemalgozler.com/village-pomaks-de-lofca.htm.
- Hadzhi, Mustafa Alish, *Din Değişirmenin Sosyolojik Sonuçları (Bulgaristan Örneği)*, (yayımlanmamış doktora tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2007
- Hökekleli, Hayati, *Din Psikolojisine Giriş*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- İnalçık, Halil, “Türkler ve Balkanlar”, *Balkanlar*, İstanbul, Ortadoğu ve Balkan Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1993, ss. 11-14.
- _____, “Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1996, ss. 361-383.
- İpek, Nedim, “Kosova Vilayeti Dahilinde Gerçekleşen Göçler”, *History Studies*, 2:1 (2010), ss. 65-81
- Jorga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, terc. Nilüfer Epçeli, tah. Kemal Beydilli, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2005.
- Kazıcı, Ziya, “Osmanlıların Balkanlardaki Muvaffakiyet Sebepleri”, *Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi (07-09 Nisan 1999 Konya) Bildiriler*, Konya, 2000, ss. 743-747.
- Kongar, Emre, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1999.
- Köse, Ali, “İhtidâ”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.21, ss. 554-558.
- Külçe, Süleyman, *Osmanlı Tarihinde Arnavutluk*, İzmir, Ticaret Basımevi, 1944.
- Külliyat-ı Kavanin*, Serkiz Karakoç Armenian (hazırlayan), Ankara, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, trhsz), Dosya No:1, Belge No:2599.
- Nazmi, Aziz, Taş, Şakir, “Edirne Civarının Osmanlılaşma Süreci”, *Essays in*

- Honour of Ekmeleddin İhsanoğlu*, Kaçar, Mustafa, Zeynep Durukol (Comply), İstanbul, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi Yayınları, 2006, c.1, ss. 115-121.
- Ocak, A. Yaşar ve S. Faruqi, “Zaviye” *İslam Ansiklopedisi*, c.13, ss. 468-476
- Öngören, Reşat, “Balkanların İslâmlaşmasında Süfîlerin Rolü”, *Balkanlarda İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri (21-23 Nisan 2000, Sofya)*, İstanbul, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi Yayınları, 2002, ss. 47-73
- _____, “Arnavutluk’taki Tasavvuf Faaliyetlerinin Karakteri”, *Balkanlarda İslâm Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri (4-7 Aralık Tiran 2003, Arnavutluk)*, İstanbul, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi Yayınları, 2006, ss. 343-363.
- Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c.2, s. 607.
- Pazarlı, Osman, *Din Psikolojisi*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1982.
- Selçuk, Havva “Tapu Tahrir ve Maliyeden Müdevver Defterlere Göre Rumeli’de İhtidâ Hareketleri (1432-1482)” *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12 (2002), ss. 90-91.
- Sertoğlu, Mithat, *Osmanlı Tarih Lugatı*, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1986.
- Sofuoğlu, Ebubekir, *1851-1912 Arası Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Kosova’da Osmanlı İdaresi*, İstanbul, www.ukid.org.tr
- Speros Vriyonis, Jr., “Religious Changes and Patterns in the Balkans, 14th-16th Centuries”, H. Birnbaum and Sir Vriyonis (Ed.), *Aspect and of the Balkans; Continuity and Change*, The Hague, Paris, Mouton, 1972, ss.151-176.
- Şemsettin Sami, *Kâmus-i Türkî*, Dersaadet, İkdâm Matbaası, 1317.
- Şiblî, Mevlana, *Asr-ı Saadet*, terc. Ö. Rıza Doğrul, İstanbul, Eser Neşriyat, 1974, c.1, s. 416.
- Şimşek, Halil, *Türk-Bulgar İlişkileri ve Göç*, İstanbul, Harp Akademileri Basımevi, 1999.
- Thirkell, John, “Islamisation in Macodania as a Social Process”, *Islam in the Balkans*, Jennifer Scarce (Ed), Edinburgh, 1979, ss.43-47.
- Virmiş, Raif, *Kosova Tekkeleri Türbeleri ve Kitabeli Mezar Taşları*, İstanbul, Sufi Kitap Yayınları, 2010.
- Yiğit, Yücel, “Prizen Sancağı’nın İdari Yapısı (1864-1912)”, *History Studies*, 2:1 (2010), ss. 111-146.